

inscripció número 21, on no es comenta el fet que, malgrat que els dedicants i pares de la difunta són lliberts, ella neix ja lliure, cosa que es posa en relleu en expressar-ne la filiació com a *L(ucii) filiae*; en el cas dels pares, aquesta part de l'onomàstica s'omet segurament per amagar l'origen servil, si bé el seu *nomen* comú evidencia que són lliberts d'un mateix amo.

Per concloure, no cal passar per alt l'incertada opció de presentar la introducció i el repàs biogràfic de la vida de Despuig també en traducció al castellà i l'anglès, que tanquen el volum darrere del catàleg epigràfic.

Blanca Rodríguez i Belló

JOAN CARBONELL MANILS, HELENA GIMENO PASCUAL, JOSÉ LUIS MORALEJO ÁLVAREZ (eds.), *El monumento epigráfico en contextos secundarios. Procesos de reutilización, interpretación y falsificación* (Congresos 7), Bellaterra (Barcelona), Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, 2011, 263 pp. ISBN: 978-84-490-2838-0.

Aquesta publicació recull les actes del congrés que sota el mateix títol va tenir lloc el novembre del 2010, com explica Moralejo a la presentació. Malgrat tot, el llibre va més enllà i es configura com un volum que permet conèixer amb profunditat el fenomen de la reutilització i la falsificació dels *tituli* epigràfics. La selecció de col·laboradors li proporciona una transversalitat que porta a entendre, d'una banda, les vicissituds de què pot ser objecte un epígraf en un sentit global, és a dir, amb independència de la llengua en què es trobi i en relació tant al text com al suport, i, de l'altra, el llarg elenc de motius, casuístiques i factors que poden portar a la falsificació. Amb tot, reutilització i falsificació no són dos conceptes aliens l'un de l'altre: és precisament la interrelació de tots dos el que proporciona major mèrit a aquesta publicació, ja que aquesta interrelació permet comprendre el valor que es dona als documents epigràfics i la concepció que se'n té, des de l'Antiguitat mateixa fins al present. Si bé el projecte que va fer possible que el volum es pogués publicar limita el seu estudi al període comprès entre l'Antiguitat tardana i el Renaixement, aquesta sèrie d'articles, d'un elevat nivell acadèmic, comprèn —encertadament— un àmbit cronològic molt

més ampli que porta a fer un anàlisi complet del fenomen. Finalment, és imprescindible fer notar que el principal aprenentatge que s'extreu de la lectura és que la identificació de les reutilitzacions i dels falsos, tasca per a la qual de vegades calen profunds coneixements sobre epigrafia, no és una finalitat en si mateixa, no té com a objectiu la mera «purificació» dels *corpora*; ben al contrari, es tracta d'un instrument del qual cal servir-se per aconseguir entendre millor el context, el significat i la funció dels epígrafs autèntics.

La introducció de Carbonell i Gimeno se centra a delimitar el concepte de «fals epigràfic» fent una anàlisi del tractament que han rebut aquests epígrafs, que han passat d'incorporar-se en les recopilacions sense distingir-los dels autèntics a ser objecte d'un estudi crític i objectiu que ha dut finalment a optar per mantenir-ne la notícia, si bé identificant-los separatament. Pel que fa a la individualització dels trets que configuren un fals com a tal, a les variables objectives fixades per Grafton n'afegeixen dues de subjectives que, al marge de l'enorme rellevància que tenen, evidencien una reflexió seriosa sobre aquesta matèria. En efecte, són fonamentals la intenció d'engany de qui elabora el fals i la capacitat —juntament,

sens dubte, amb la voluntat— de detecció de qui l'edita posteriorment. La primera resulta evident; la segona ho és en la mesura que comporta sobreposar-se a la primera o, dit d'una altra manera, en la mesura que constitueix el fracàs de l'objectiu del falsari. Al costat d'aquestes variables principals, però, n'hi ha moltes d'altres; ni la llista és tancada ni unes han de considerar-se millors que les altres: la casuística sovint resulta, en aquest àmbit, decisiva.

Els articles que configuren aquest volum es divideixen, com hem apuntat, en dos grans blocs: reutilització, que comprèn els quatre primers articles, i falsificació, que conté els altres vuit. Cal insistir, però, que és la lectura de tots dos amb un ànim crític el que permet entendre de forma global el valor i consideració que han tingut i tenen els documents epigràfics, els falsos i, sobretot, els autèntics.

La contribució de Beltrán és interessant en diversos aspectes, però em sembla que el que cal posar de relleu és, sobretot, l'èmfasi que el reaprofitament no sempre és material, no se centra sempre en el suport. Cal entendre també com a reaprofitament les intervencions que es fan sobre el text, així com les que afecten l'ambient o context de la peça. La indissolubilitat del text i del suport fan que l'afectació de qualsevol d'aquests dos elements tingui una enorme incidència en la naturalesa de la peça i la seva funció; alhora, precisament la funció en determina sovint l'ambient o context originari. El canvi d'un d'aquests tres elements —suport, text i context— constitueix reutilització i altera, per tant, el valor del document. Cal saber identificar que s'ha produït per poder tenir en compte aquesta dada a l'hora d'estudiar una peça, extreure'n la informació que pot aportar-nos per al coneixement de l'Antiguitat i ponderar el valor que cal donar-li. Cal destacar, d'altra banda, que l'autor en tot moment proporciona un ampli ventall d'exemples de tot el que explica, cosa que contribueix enormement a la comprensió

del seu discurs, ja que ens porta a constatar la incidència que la reutilització té realment.

L'elecció del reaprofitament de les ares romanes com a tema de l'article de Sastre de Diego resulta especialment adequada per explicar aquest fenomen. I és que en el cas concret d'aquests objectes hi conflueixen una sèrie de factors que ajuden a entendre millor la naturalesa i els motius del reaprofitament. Certament, està marcat per un important valor funcional topogràfic: l'objecte deixa de ser un mer suport per al text i esdevé símbol. La funció comunicativa es desborda del text i ateny també el suport, que passa a ser un element de senyalització, en certa mesura pedagògica, dels elements litúrgics i la seva funció: el text explica l'objecte. Que l'objecte sigui una ara es deu a dues causes que es justifiquen recíprocament: les principals funcions litúrgiques es produeixen a l'altar, cosa que al seu torn és herència del món pagà i porta a un reaprofitament especialment intens d'aquests objectes. Aquest reaprofitament del suport, però, comporta també un reaprofitament del text, que sovint es concreta en una reinterpretació d'aquest (pagà) des d'un nou punt de vista (cristià). L'assimilació que es produeix en el text, finalment, també té el seu paral·lel en l'assimilació de què són objecte els elements iconogràfics. L'autor clou aquesta anàlisi del reaprofitament d'ares romanes en època cristiana lligant-la amb un cas de possible falsificació, precisament, d'una ara, la de Guadix. L'exemple es revela del tot convenient per poder diferenciar amb claredat reutilització i falsificació, dos fenòmens que en alguns punts es poden confondre.

El cas de la taula dels *Aelii* de Sintra en què centra el seu estudi Cardim té la particularitat que el reaprofitament afecta el conjunt de la peça sense que físicament hagi estat alterat cap dels seus elements; es tracta, doncs, d'un cas de reinterpretació. Aquesta reinterpretació parteix d'un cúmul de circumstàncies que afecten aquesta taula funerària dedicada a una pluralitat d'individus. S'hi

barregen fets objectius, interpretacions tendencioses i invencions interessades. Aquest cas mostra, per tant, la importància de les dues variables subjectives que alludíem més amunt: per un costat, la voluntat del falsari d'enganyar i, per l'altre, la capacitat de l'editor d'oposar-se a l'engany. I és que aquí és la cadena d'interventors, alguns com a falsaris i d'altres com a mers receptors, el que configura la complexitat de la reinterpretació. Alhora, el cas de Sintra deixa clar que aquesta forma de reutilització, per la seva afectació immaterial de l'epígraf, no es pot detectar amb l'estudi del text, el suport i el context, sinó que cal ampliar els elements d'anàlisi per abastar tot el procés, articular-lo i entendre'l. En qualsevol cas, com amb la falsificació, totes les formes de reutilització tenen sempre un motiu; i és que la *reinterpretatio* de l'ara dels *Aelii* només té sentit per l'existència d'un fort desig de demostrar l'antiguitat de la presència del cristianisme a la península ibèrica i vincular-lo a personatges tan il·lustres com sant Pau i l'apòstol sant Jaume.

Ordóñez i García-Dils editen per primer cop la còpia del calendari de *Carmona* apareguda recentment provinent d'una col·lecció privada. L'original va aparèixer a principis del s. XX i recollia una llarga llista de noms de sants; la seva extensió fa pensar, de fet, que es tractava de sants més o menys celebrats a la zona, més que no pas sants les relíquies dels quals es trobessin dipositades allà. Aspectes curiosos de la còpia, com apunten els autors, són alguns errors bàsics, per exemple en el terme *s(an)c(t)i*, i omissions que evidencien que l'autor no tenia davant l'original i que, per tant, va veure's condicionat per les limitacions de disposar només d'una perspectiva de la peça. De fet és aquest un dels trets que fonamenten amb majors arguments que la peça no sigui un duplicat coetani, sinó una còpia posterior feta, d'altra banda, després del descobriment de l'original encastat en una paret, cosa que manté en secret les cares no visibles.

Mayer, que obre la sèrie d'articles sobre falsificació, parteix de la pregunta fonamental que cal formular-se davant d'un fals: *cui bono*. Del valor que tenien els documents epigràfics n'eren ja conscients a l'Antiguitat, per la qual cosa la seva manipulació en benefici propi es remunta fins tan enrere com antic és l'hàbit epigràfic. Les causes que poden dur a la falsificació poden ser nombroses, si bé l'autor considera que darrere hi ha sempre, amb major o menor mesura, un element de tipus identitari. D'altra banda, torna a posar de relleu el factor subjectiu centrat en la capacitat dels editors de detectar el fals, ja que sovint part de l'èxit de la falsificació ha estat la complicitat dels qui més tard han volgut preservar-la. Entre els principals motius que es llisten i analitzen en aquest article, destaquen el patriotisme, les raons ideològiques o socials, i l'ànim de lucre. Qüestió a banda són els falsos involuntaris, mancats de l'*animus fallendi* i que no poden, per tant, respondre al *cui bono*; són els casos en què es produeixen errors d'interpretació o tradició, bé del text, bé de l'edició —malgrat l'establiment de convencions tipogràfiques—, o errors a l'hora d'identificar la procedència d'una inscripció, casos tots ells que poden donar lloc a la duplictat d'inscripcions que es remunten, en realitat, a una sola peça.

L'estudi de la història de la col·lecció epigràfica de la Reial Acadèmia de la Història fet per Almagro permet constatar el paper fonamental que l'avenç dels coneixements en les llengües paleohispàniques, i, en concret, en l'ibèric, ha tingut en la identificació dels falsos. Evidentment, el desxiframent de l'escriptura ibèrica marca un abans i un després, però ja amb anterioritat el rigor científic havia permès que el nombre de falsos que es detectaven i descartaven augmentés; és interessant, doncs, veure com també en l'àmbit de la paleohispanística sempre hi ha hagut estudiosos crítics amb la incorporació de falsos. No cal dir, d'altra banda, que detectar-los facilita considerablement l'estudi d'aquestes

llengües encara ara, malauradament, tan desconegudes, malgrat els notables avenços. A la bibliografia de l'article d'Almagro, finalment, es troben a faltar alguns títols rellevants, si més no, en l'àmbit dels falsos ibèrics, l'article de J. Velaza «Sobre algunos aspectos de la falsificación en epigrafía ibérica» (1993).

Precisament Velaza s'encarrega de parlar de les casuístiques que han motivat l'elaboració de falsos epigràfics en l'àmbit paleohispànic i ho fa partint d'alguns exemples, com és el cas del dels denaris *baskunez* o dels inclosos en les falsificacions d'Hernández Sanahuja. L'autor posa de relleu els relativament pocs falsos que es troben en llengües paleohispàniques i la baixa qualitat que en general els caracteritza, realitat motivada sobretot per la manca de coneixement d'aquestes llengües, cosa que en general comportava un menor interès per la seva epigrafia. Però sobretot comportava que els falsaris treballessin a les palpentes. D'una banda, quan inventaven els textos, el desconeixement dels signaris feia que el resultat fos tan inversemblant que l'avenç en els estudis d'aquestes llengües ha permès identificar-los ràpidament. I de l'altra, com remarca l'autor com a cloenda de l'article, la còpia de textos autèntics sense conèixer-ne, però, el contingut fa que aquests acabin apareixent sobre suports que els són completament aliens i estranys —com a exemple cita el cas d'un vas d'Azaila amb una inscripció originàriament numismàtica—. Finalment, resulta enormement valuosa la recomanació de l'article de F. Beltrán *et al.* per destriar falsos d'autèntics en l'àmbit concret del celtibèric.

Rothenhöfer se centra en l'estudi de dues *Kleininschriften* conservades al museu de Llorca; es tracta de ponderals que es produïen en massa i que resulten molt útils en estudis prosopogràfics. Aquests concretament provenen d'una col·lecció privada i el seu origen és completament desconegut, si bé resulta força clar que es tracta de falsos. No únicament per la mera comparació amb d'altres conservats a

la península, sinó sobretot pel material, massa preciós per a un tipus de peça produïda a gran escala, i per la inscripció d'una d'elles, que conté un pes que no es correspon per a res amb el de l'objecte; a més, d'una se'n conserva un altre exemplar a Itàlia que, si bé té la mateixa llegenda, és completament diferent, quan l'esperable seria justament el contrari, de nou per la manera com es produïen aquests objectes. En qualsevol cas, però, Rothenhöfer fa èmfasi en un fet que ja han posat en relleu alguns dels altres col·laboradors d'aquest volum: el valor dels falsos que reproduïen el text d'exemplars autèntics perduts o mal conservats, en la mesura que en conserven el text i poden aportar dades històriques importants.

L'article de González Germain se centra en l'estudi dels falsos produïts a finals del s. XV i la primera meitat del s. XVI a la península Ibèrica. Tenen una sèrie de trets propis que, des de l'òptica moderna, poden semblar gairebé ingenus, però que revelen la concepció que en aquella època es tenia de l'Antiguitat i el poc coneixement que llavors hi havia de l'epigrafia. En efecte, una de les característiques més evidents és la important manca de les fórmules funeràries que tan reiteradament es troben en les peces autèntiques. En comptes d'aquestes, els falsaris preferien servir-se de les fonts literàries; no només dóna lloc a inscripcions funeràries d'una sorprenent creativitat, sinó que a més sembla que hi havia un especial interès per l'extraordinari —cosa que facilita, al seu torn, la identificació dels falsos—. Al seu costat, trobem casos de falsos inspirats en inscripcions autèntiques, amb alguns passatges copiats amb tal literalitat que ben sovint se'n pot identificar la font i detectar, així, el fals. Veiem, doncs, com l'anàlisi d'aquests *títuli* i la identificació dels seus models literaris i epigràfics aporten una valuosa informació sobre la visió de l'Antiguitat en l'època de producció d'aquests falsos i sobre el *modus operandi* dels falsaris.

El que trobem a Itàlia poc després, a la segona meitat del s. XVI, és ben diferent, com explica Vagenheim. Trobem falsaris com Ligorio que busquen donar versemblança als seus epígrafs, per la qual cosa els elaboren barrejant invencions amb fórmules molt utilitzades en el context en què volen inserir el fals. Defensen els falsos documentats, basats en coneixements historiogràfics que els permetin ser coherents. Potser precisament per aconseguir falsos documentats, sembla que els falsos que se li atribueixen a Ligorio són obra en realitat de coneguts seus entesos en diverses matèries, hipòtesi que s'oposa a la que el presenta com un savi multidisciplinari; segons una insinuació d'ell mateix, aquests col·laboradors li haurien encarregat de redactar la *sylloge* donant-li els textos ja redactats. En qualsevol cas, a diferència del que trobàvem amb els falsos del primer renaixement hispànic, l'elaboració d'epígrafs de la qualitat dels de Ligorio precisament gràcies a la feina de documentació que hi ha darrere fa, això no obstant, que aquests falsos siguin molt més difícils de detectar.

Pena i Soler se centren en els falsos epigràfics presents a Mallorca a la col·lecció del cardenal Despuig. La col·lecció prové de Roma i va ser analitzada *in situ* per Hübner, si bé només va qualificar de falsa una de les inscripcions. No obstant això, segurament se n'hi trobin força més, d'entrada perquè en aquella època l'*urbs* estava plena de falsaris que feien nous epígrafs per abastar l'enorme demanda dels col·leccionistes. Les autores analitzen algunes de les inscripcions més sospitoses de poder ser considerades falses, i en un cas fins i tot apunten la identificació del que podria ser el model utilitzat. Sobre l'epigrafia de la col·lecció, Soler publicà el mateix any 2011 el llibre *El fons epigràfic de la col·lecció Despuig d'escultura clàssica*.

No podia faltar en una publicació com aquesta un capítol dedicat al cas d'Iruña-Ve-

leia. Es tracta del cas més recent de falsificació a gran escala i, com apunta Gorrochategui, segurament l'estafa arqueològica més gran que mai s'hagi produït a l'estat espanyol. Que es tracta de falsos ha quedat sobradament provat pels estudis encarregats no per l'equip arqueològic, sinó per l'administració pública. De fet, experts en epigrafia van denunciar el frau des de ben el principi, quan van tenir ocasió d'examinar el material per primer cop. I és que són molts els elements que posen en evidència que es tracta de falsos, si bé destaca per damunt la resta una sèrie d'anacronismes que no poden explicar-se ni posant-hi tota la voluntat del món. El que més crida l'atenció d'aquest cas, però, és que s'hagi produït en el context d'unes excavacions arqueològiques del tot legals i dutes a terme per professionals, un fet que habitualment es pondera com a indicatiu d'autenticitat de les peces. Malgrat tot, els falsos d'Iruña-Veleia són un magnífic exemple de quines són les motivacions dels falsaris; i en aquest cas, tal com apuntava Mayer, l'element identitari resulta determinant. Un últim aspecte que cal tenir present, d'altra banda, és un en què hem anat insistint i que ja s'apuntava a la introducció del llibre: l'actitud de qui rep el fals com a element determinant d'aquest. L'experiència ens ha ensenyat a estar sempre alerta i ser crítics fins i tot quan tot convida a deixar-nos guiar per les aparences. És aquest esperit crític i el rigor científic d'acadèmics com el propi Gorrochategui el que ha fet fracassar la intenció d'engany dels falsaris. I és que, malgrat que l'autenticitat d'aquestes peces suposaria un avenç d'una gran transcendència en l'estudi i el coneixement del basc i la seva història, han estat els propis estudiosos de l'epigrafia paleohispànica i llatina els que amb major contundència s'han negat a ser còmplices de l'engany.

Blanca Rodríguez i Belló